

Gebiedsprocessen overgangsgebieden

Interviews

Inhoud

Woord vooraf	4
Provincie Overijssel: Engbertsdijkvenen	6
Provincie Zuid-Holland: Groene Zone	11
Provincie Friesland: Idzegea	15
Provincie Noord-Brabant: overgangsgebied Westelijke-Langstraat	19
Provincie Groningen: overgangsgebied bij Liefstingsbroek	25
Provincie Gelderland: Veluwezoom-IJssel	29

Woord vooraf

In verschillende gebieden in Nederland zijn de gebiedsprocessen in volle gang, ook in de overgangsgebieden die grenzen aan Natura 2000 gebieden. In dit document zijn ervaringen uit zes gebiedsprocessen in overgangsgebieden beschreven. Hiervoor hebben we projectleiders, gebiedstrekkers en nauw betrokkenen gesproken. We hebben dit document opgesteld ter verrijking en verdieping van het eindrapport van de landelijke werkgroep Overgangsgebieden Natura 2000. In dit eindrapport hebben we randvoorwaarden geformuleerd over hoe landbouw en natuur samen kunnen gaan in overgangsgebieden. Om gebiedsprocessen te ondersteunen is er ook een stappenplan ontwikkeld. Met deze interviews krijgen we meer grip op de ervaringen uit de praktijk.

In het eindrapport verwijzen we regelmatig naar dit document met ervaringen uit gebiedsprocessen.

Landschappen, culturen en mensen verschillen sterk per gebied. De gebieden die in dit document belicht worden, zijn zorgvuldig gekozen. Een geografische spreiding was uitgangspunt én gebiedsprocessen moesten ook al enige tijd aan de gang zijn, zodat we leerervaringen konden ophalen.

Een rode draad in de interviews is dat ieder gebiedsproces mensenwerk is. In gebieden wonen, werken en recreëren mensen. Zij dragen het gebied. Onderling vertrouwen is ontzettend belangrijk om een goed proces te kunnen doorlopen en samen resultaten te kunnen bereiken.

De opgaven voor natuur, water en klimaat staan vaak centraal, maar leefbaarheid van het gebied is een belangrijke sleutel tot succes. De aanleg van een fietspad langs de wetering kan soms doorslaggevend zijn voor het draagvlak in het gebied.

We wensen u veel leesplezier.

Irene van Dorp en Keimpe Wieringa
Procesbegeleiders Werkgroep Overgangsgebieden
Natura 2000

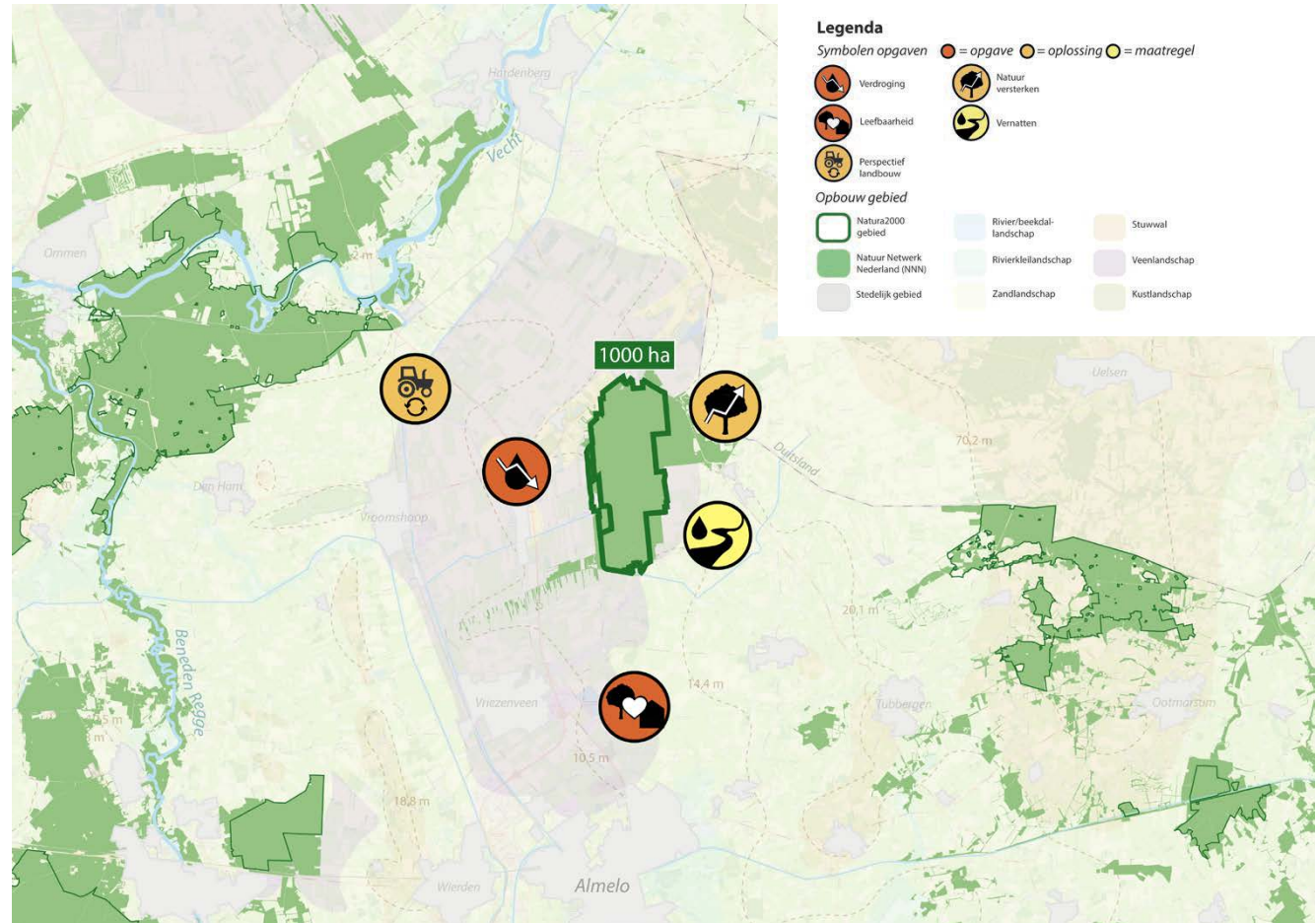

Provincie Overijssel: Engbertsdijksvenen

'Belangrijk is het gesprek met elkaar aan gaan'

Het gebiedsproces in het overgangsgedebied rondom het Overijsselse Engbertsdijksvenen moest van ver komen, maar onafhankelijk voorzitter Erik Back zit er met een goed gevoel in. "Het is een complex proces, maar de partijen werken in goede harmonie samen."

Na zes jaar zitten ze nog steeds met elkaar aan tafel in dezelfde samenstelling. Niemand is eruit gestapt. Toch was het niet altijd even makkelijk, stelt Erik Back. In 2016 is hij aangesteld als externe onafhankelijke voorzitter in het gebiedsproces rondom het Overijsselse Engbertsdijksvenen. “Er lagen opgaven op tafel. Dit 1.000 ha grote Natura 2000-gebied bestaat voornamelijk uit herstellend hoogveen. De belangrijkste opgave was en is het herstellen van hoogveen en het herstellen van levend hoogveen. Daarbij moest de fluctuatie van het grondwaterpeil zo beperkt mogelijk worden gehouden.”

Een jaar eerder was er een verkenning uitgevoerd, maar omdat deze onvoldoende breed was uitgevoerd, werd deze niet gedragen door alle gebiedspartners. “Toen ik betrokken werd in het proces, was er niks mogelijk, iedereen zat in zijn eigen hokje. Aan mij de taak om alle partijen in goede harmonie samen te brengen. Noem mij maar het oliemannetje.”

Back begon met individuele gesprekken. “Ik startte bij een boer en vroeg aan hem wie er nog meer toe deed. Zo ging ik van de ene keukentafel naar de andere. Dat luisteren, het feit dat mensen zich gehoord voelen, zet deuren open. Daarbij moet je wel oppassen dat je niemand overslaat. Het is een gevoelig proces.”

Clustering

Vervolgens besloot Back de belangenpartijen te clusteren. “Als ik elke partij apart zou uitnodigen aan tafel, dan zouden we uiteindelijk met 15 of 16 partijen aan tafel zitten. Dat werkt niet. Een tafel moet bestaan uit maximaal 10 mensen, zodat je standpunten goed kunt uitwisselen en tot elkaar kan komen.”

Hij koos ervoor het bewonersplatform Achter het stroomkanaal uit te nodigen en deze niet te laten te vertegenwoordigen door de gemeente. De boeren kwamen samen in het platform Boeren Engbertsdijksvenen. Alle milieu- en natuurclubs, denk aan IVN en Vogelbescherming, schaarde hij onder de noemer Natuur & Milieu Overijssel. De bioboeren sloten zich daar ook bij aan. LTO was een aparte partner, die alle boeren rondom het gebied vertegenwoordigde. Daarnaast zat Staatsbosbeheer aan tafel als eigenaar van het veengebied en tot slot clusterde Back de landgoedbeheerders en de wildbeheereenheid tot een partij. “Zo hadden we een goede club mensen, bestaande uit acht partijen. Dat was voldoende. Die clustering is de sleutel tot succes in de besluitvorming is gebleken.”

Teamtraining

Maar om tot elkaar te komen, moesten er wel wat bergen verzet worden. Back begon met een tweedaagse teamtraining op de Drentse hei. “Ik vond dat de partijen elkaar beter moesten leren kennen, meer open moesten staan voor elkaars verschillende meningen en inzichten. Dus zo’n teamtraining leek mij een uitgelezen kans.” Dat ging soms onder protest,

“**Dat luisteren, het feit dat mensen zich gehoord voelen, zet deuren open.**”
- Erik Back -

blijkt hij nu lachend terug. “Het begin van de training was stroef en moeizaam, maar uiteindelijk zie je dat aan het einde van de twee dagen mensen elkaar toch beter beginnen te kennen. Daarmee ontstaat er een eerste begrip voor elkaars standpunten. In de eerste vergadering erna hebben we het alleen maar gehad over hoe we met elkaar om zouden gaan.” Uiteindelijk heeft de teamtraining het proces enorm geholpen, concludeert hij. “Er heerst in de groep een enorm respect voor elkaar en elkaars meningen. We zijn er allemaal van overtuigd: we komen hieruit. Soms is het nodig dat een vergadering dan van ‘s middags twee tot ‘s avonds half twaalf duurt. Om twee uur ‘s middags zijn de tegenstellingen nog 180 graden, maar einde avond kan de kurk van de champagnefles. Dat zijn avonturen. Dat is mooi.”

Flexibiliteit

Back zette ook in op onderzoek. Er is een hydrologisch model ontwikkeld, waar instandhoudings- en voortgangdoelen voor het gebied uit voortkwamen. Uit het hydrologisch model bleek ook dat enige mate van vernatting noodzakelijk was om aan de hoogveen-opgaven te kunnen voldoen.

De concrete uitkomst was het ontwikkelen van een overgangsgebied. “We hebben de grenzen daarvoor niet heel strak gesteld. In eerste instantie wees het ministerie van LNV een gebied van 250 ha aan, maar dat klopte hydrologisch helemaal niet. We zijn zelf gaan kijken en kwamen uit op een gebied van ruim 500 ha. De grenzen zijn vrij flexibel”, legt Back uit. “Sommige boeren vielen bijvoorbeeld voor een deel in het overgangsgebied en met een deel van hun percelen niet. We hebben die bedrijven in hun geheel meegenomen in het overgangsgebied, zodat er later geen discussie over kan ontstaan. Dit was voor de agrarisch ondernemers van groot belang.” Hoe kunnen we dit overgangsgebied financieel mogelijk maken, is ook altijd een van de uitgangspunten geweest. Belangrijk hierbij is met elkaar het gesprek aangaan, stelt hij. “We hebben overleg gehad met de Gedeputeerde Staten, we hebben LNV uitgenodigd voor een werkbezoek. Alleen door de juiste lijnen en partijen aan boord te hebben, hebben we de overheden over de streep kunnen trekken om financiële middelen beschikbaar te stellen voor de schadeloosstelling van de agrarisch ondernemers, want zonder een goede schadeloosstelling is er geen overgangsgebied.”

De balans vinden

Voor de landbouw was het een lastige opgave. “Er zitten acht zeer ondernemende boeren in het overgangsgebied, echte vakmannen die sturen op hoge productie. Vernatte omstandigheden passen niet echt bij deze vorm van landbouw.”

“ **Zonder een goede schadeloosstelling, is er geen overgangsgebied.** ”
- Erik Back -

De boeren kwamen in eerste instantie met een technische oplossing om aan de opgaven te voldoen: damwanden slaan, zodat alle vernattingsmaatregelen nul effect hadden op de landbouw. De natuurpartijen daarentegen vonden dat de boeren natuurinclusiever moesten gaan werken om de instandhoudingsdoelen te halen. Daarnaast wilden de bewoners hun woningen drooghouden.

De balans vind je door met elkaar in gesprek te gaan, is Backs ervaring: “In gesprek kan je dingen uitleggen. Belangrijk vind ik te benadrukken dat die instandhoudingsdoelen ook over leefbaarheid en economie gaan. Dat wordt nogal eens naar de achtergrond gedrukt, terwijl, door de leefbaarheid en economie ook in beeld te hebben, kan je eerder tot elkaar komen. Ze zijn juist belangrijk om draagvlak te vinden en te houden.”

De uiteindelijke oplossing is niet technisch van aard. Er komt geen kanaal langs Engbertsdijksvenen. Er is gezamenlijk besloten voor een groter overgangsgebied onder de voorwaarden dat de agrarisch ondernemers op een goede wijze schadeloos zouden worden gesteld.

Instrumentarium

Dat er ruimte in het gesprek gevonden is, heeft mede te maken met het instrumentarium. De provincie Overijssel kent twee regelingen in dit proces. “De ene betreft een volledige schadeloosstelling op basis van de onteigeningswet en de ander is een nadeelcompensatieregeling, maar die is heel beperkt. Als het gaat om vernatting van de landbouw, zouden boeren via deze regeling misschien 300 of 400 euro per ha per jaar schadevergoeding krijgen. Dat is 4.000 euro in 10 jaar. Dat weegt natuurlijk nooit op tegen het verlies van opbrengst van het gewas”, stelt Back. Met de vergroting van het overgangsgebied was er ook veel extra geld nodig. Om aanspraak te kunnen maken, is er vanuit de BAC (Bestuurlijk Adviescommissie Engbertsdijksvenen) een brief opgesteld en ingediend bij het ministerie van LNV om zo extra geld los te krijgen voor een schadeloosstelling van de boeren, maar ook voor de extra kosten, die de inrichting van het overgangsgebied ten behoeve van de Natura 2000-doelen met zich meebrengt. “We zagen het als een win-win. Door de boeren volledig schadeloos te stellen, kunnen ze zelf de keuze maken om te blijven met een aangepaste bedrijfsvoering of te vertrekken naar elders. Zo zouden we de gestelde Natura 2000-doelen in kunnen vullen, én we kunnen de overgangsgebieden leefbaar houden én de blijvende boeren krijgen een nieuw verdienmodel.”

Serieuze afweging

Uniek in Overijssel is dat de compensatieregeling is gebaseerd op de onteigeningswet.

“Ik ben echt een groot voorstander om deze wet als onderlegger te gebruiken voor de schadeloosstelling. Alleen op deze wijze zijn boeren op een goede manier te compenseren en komt de boer in een uitgangspositie om weer te kunnen ondernemen”, stelt hij.

“Deze systematiek werkt goed mijn inziens, want met deze compensatie achter de hand, konden we de boeren ook wat bieden. Als ze niet mee wilden in de opgaven, konden ze financieel goed vertrekken. Ze hadden dus een betere keuze, waardoor er een serieuze afweging gemaakt kon worden. Het immers niet niks waar de ondernemers en hun gezinnen voor komen te staan. De impact is echt enorm en dat mogen we nooit vergeten.”

Met de extra financiering vanuit LNV is er ook 5 miljoen euro ter beschikking gekomen, waarmee de blijvende boeren kunnen omschakelen naar een andere, meer natuur inclusievere manier van landbouw.

Complex

Het kernteam is nu, in opdracht van de BAC, bezig met het schrijven van een inrichtingsplan. Na de zomer is dat voor 80 tot 90 procent klaar. Wanneer het af moet? Back lacht: “Toen we begonnen in 2016 kregen we hier een jaar de tijd voor, dus het had in 2017 af moeten zijn. Maar zo werkt het niet. Deze processen hebben tijd nodig.”

Het liefst had Back wel het PPLG hierin meegenomen, maar die opgave kwam pas later op tafel. “Dat hebben we, net als stikstof, buiten het proces gelaten.

We willen nu eerst dit afmaken, maar er zitten wel raakvlakken in met ons proces”, gaat hij verder. Uiteindelijk is het allemaal maatwerk, concludeert het oliemannetje. “Het meest belangrijke daarbij is een goede manier vinden om het gesprek in het gebied te faciliteren. Dat moet mijn inziens buiten de overheid om. Wanneer je de overheid aan tafel zet met een agrarisch ondernemer, werkt het niet. Ze spreken niet dezelfde taal. Je hebt een externe partij nodig die beide werelden begrijpt, anders ontstaat er wederzijds onbegrip en weerstand.” Daarnaast is het ook enorm belangrijk om duidelijkheid te bieden. “Hoe graag je dingen ook wilt, schep geen valse verwachtingen, want dat werkt wantrouwen in de hand en brengt je samen niet verder.”

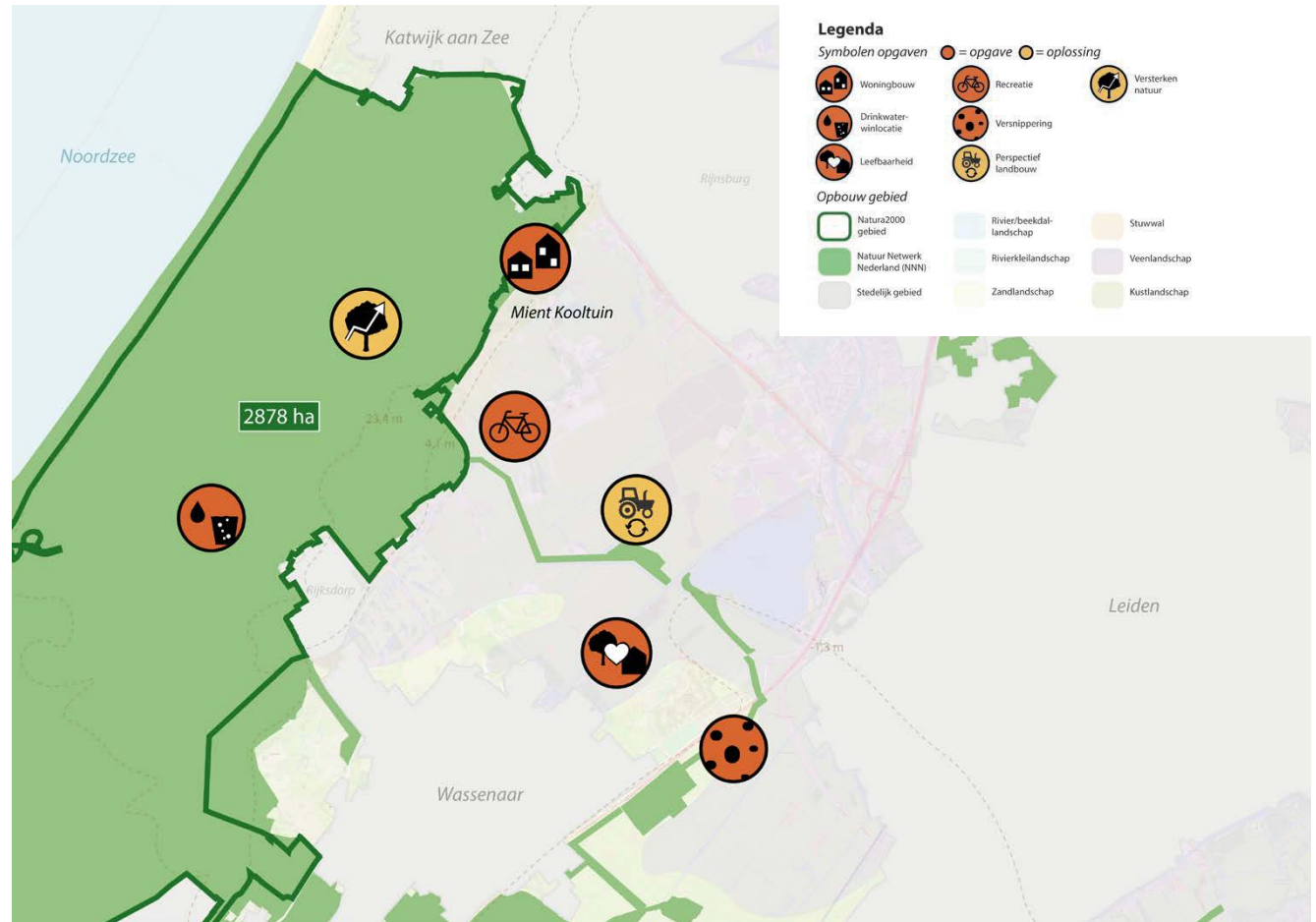
“ We zetten in op doelbereik. ”
- André Lammerse -

Provincie Zuid-Holland: Groene Zone

‘Governance is de sleutel tot een succesvolle gebiedsgerichte aanpak’

Het wordt ook wel de groene achtertuin van de Randstad genoemd. De Groene Zone ligt ingeklemd tussen het Natura 2000-gebied Meijndel-Berkheide en stedelijke bebouwing rondom. Het gebied kent veel functies, waardoor de druk op ruimte groot is. Hoe ontwikkel je dit tot een overgangsgebied, waarin natuuropgaven ook een plek krijgen? De Provincie Zuid-Holland zet in op een integrale, gebiedsgerichte benadering, waarbij governance een sleutelrol speelt.”

De Groene Zone is onderdeel van het Nationaal Park De Hollandse Duinen. In het westen vormt het Natura 2000-gebied Meijndel-Berkheide een natuurlijke grens. De rest van het gebied wordt omringd door bebouwing vanuit de gemeente Katwijk, Leiden en Wassenaar. Het is de laatste open plek die het Noordzeestrand met het Groene Hart verbindt. Een ‘ongelofelijk interessante ruimte’, noemt Daniël van der Staak het gebied. Hij is vanuit de provincie Zuid-Holland aangesteld als projectleider van het aangrenzende Natura 2000 Meijndel-Berkheide. “Er staat hier een enorme druk op de ruimte. We hebben te maken met recreatie, bebouwing, landbouw en natuur. Het is zelfs zo dat de vanuit de overheid gestelde natuurdoelen letterlijk niet in het Natura 2000-gebied passen.”

Enkele jaren geleden heeft de provincie Zuid-Holland natuurdoelanalyses opgesteld voor zowel stikstofgevoelige als niet-stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden. Dit heeft, op basis van theoretische doelen, afgeleid van de landelijke VHR-doelen, geleid tot inzichten in de kwalitatieve en kwantitatieve verplichtingen als het om natuurdoelen gaat. “Daarin staat hoeveel oppervlakte van welk habitatype we moeten realiseren en van een goede kwaliteit moeten zien te krijgen en te houden. Zouden we dat allemaal uitvoeren, dan past dat niet binnen de grenzen van Meijndel en Berkheide”, zegt Van der Staak. “De Provincie moet dus hierbuiten, in het omliggende NNN-gebied, de Groene Zone, meer natuur gaan realiseren. Wettelijk gezien is die mogelijkheid er.

“**Er staat hier een enorme druk op de ruimte.**
- Daniël van der Staak -”

Zo mogen de Vogel- en habitatrichtlijn ook buiten Natura 2000-gebieden gerealiseerd worden, maar in de praktijk wordt het erg krap met alle functies die het gebied al kent.”

Veel functies in een gebied

Want dat zijn er veel. Na de sluiting van vliegveld Valkenburg in 2006 is besloten om het gehele gebied tussen Katwijk en Wassenaar opnieuw te ontwikkelen tot een kwalitatief hoogwaardige locatie voor wonen, werken en recreëren. Het project bestaat grofweg uit twee nog te ontwikkelen onderdelen: de woonwijk Valkenhorst, met maximaal 5.600 woningen en een hoogwaardige groene bufferzone: de Groene Zone.

Dat er toentertijd ook al werd gesproken over de aanleg van een overgangsgebied, wat toen dus nog bufferzone heette, weet omgevingsmanager, ook werkzaam bij de provincie Zuid-Holland, André Lammerse. “Daar zijn we nu dus nog steeds mee bezig. Nog steeds is er een harde overgang tussen het Natura 2000-gebied Meijndel-Berkheide en de gebieden eromheen die een andere inrichting kennen. Willen we de natuur beschermen, dan moet er integraal een overgangsgebied ontwikkeld worden.”

Gezien de toekomst van de nieuwbouwwijk Valkenhorst is deze ontwikkeling in een stroomversnelling terecht gekomen. “De verwachting is dat de recreatiedruk in het omliggende gebied hierdoor enorm toeneemt. We willen voorkomen dat mensen alleen in het Natura 2000-gebied gaan recreëren, dus zal er een overgangsgebied moeten komen, waar dat ook kan plaatsvinden.” Naast recreatie liggen er nog andere uitdagingen. Zo zitten er nog agrariërs in het gebied die graag verder willen met hun bedrijf. Ook komt er een ecologische verbinding met het Groene Hart. Er worden natuurvriendelijke oevers aangelegd en weidevogels krijgen meer ruimte. Daarnaast is drinkwaterbedrijf Dunea op zoek naar nieuwe drinkwatervoorzieningen in hetzelfde gebied.

Governance als sleutel

Momenteel is gemeente Wassenaar druk met de ontwikkeling van een nieuwe gebiedsvisie voor de Groene Zone en werkt aan een stappenplan in samenwerking met de provincie om de ecologische verbinding met het Groene Hart te realiseren. Gemeente Katwijk heeft haar pijlers gericht op de noordkant van de Groene Zone. Daar ligt het overgangsgebied Mient Kooltuin, een gebied tussen de duinen en de nieuwe woonwijk Valkenhorst in, dat wordt ontwikkeld tot een groen en waterrijk recreatiegebied. Ook daar is de provincie Zuid-Holland bij aangehaakt, omdat het project de gemeentelijke belangen overschrijdt. Daarnaast speelt de Provincie een verbindende rol in de Groene Zone.

“Soms moet je ‘nee’ zeggen, maar dat is beter dan dingen beloven die je niet waar kunt maken.”

- Daniël van der Staak -

“Aan de zuidkant is de gemeente Wassenaar aan zet. Katwijk is verantwoordelijk voor Mient Kooltuin en wij kijken mee vanuit het ZHPLG, want daar komen alle belangen in samen”, verklaart Ed Weijdema. Hij is betrokken als lid van kernteam ZHPLG Kust en duinen. “Het is een ingewikkeld proces”, stelt hij. “Gemeente Wassenaar en gemeente Katwijk kennen elk hun eigen aanpak op basis van historische achtergrond. Dat betekent dat we moeten inzetten op maatwerk en met elkaar in gesprek moeten blijven.” Het inrichten van de governance was daarom ook een erg belangrijk proces, gaat hij verder. “Ik durf wel te stellen dat de governance de sleutel is tot een succesvolle gebiedsgerichte aanpak. Er zijn zoveel belangen en hoe ga je dat via stakeholders vormgeven in een overleg? Daar moet je met z’n allen uit zien te komen.”

Geholpen heeft de ‘Toolbox voor Biodiversiteit’, ontwikkeld door LIFE IP All4Biodiversity en het Deltaplan Biodiversiteitsherstel (www.all4biodiversity.nl), geeft hij aan. De Toolbox heeft als doel de verschillende kennis, tools en praktijkvoorbeelden rondom biodiversiteitsherstel samen te brengen en vindbaar te maken. Daar valt ook het thema gebiedsgerichte samenwerking onder. “Het geeft

handvatten hoe je een goede governance inricht binnen een samenwerkingsproject als deze”, geeft Weijdema aan. “Zo willen we aan de slag gaan met bijvoorbeeld een kansanalyse natuur, de KANO, waarmee drukfactoren in beeld worden gebracht en de stakeholders gezamenlijke maatregelen kunnen benoemen.”

Elkaar versterken door integrale aanpak

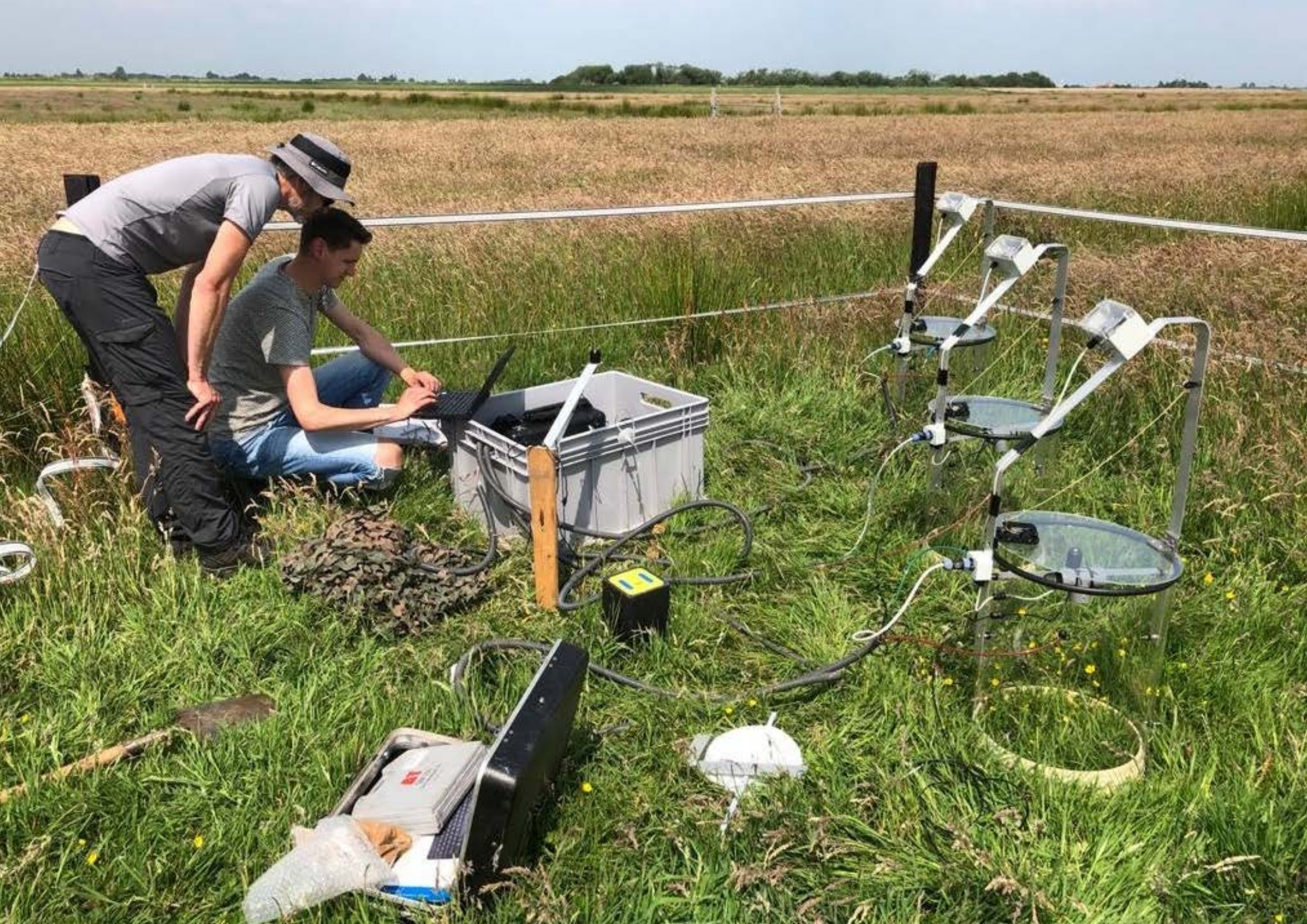
Op hoofdlijnen is er een natuuranalyse gedaan, waarbij drie kerngebieden zijn aangewezen binnen de Groene Zone. Er is een gebiedsfoto gemaakt, waarin de staat van de natuur en de waterkwaliteit in beeld is gebracht. Maar wat moet er nu gebeuren? Meer dan een globale gebiedsvisie is er niet. “We zetten in op doelbereik”, zegt Lammerse. “We kijken welke maatregelen en programma’s we zouden kunnen inzetten, ondanks het gebrek aan kaders. Welke maatregelen kunnen we al low-regret uitvoeren? Mient Kooltuin is daarin een kansrijk project; een deel van het budget is al rond, het project loopt al en gebiedspartijen zijn betrokken. De energie om er wat van te maken, is er, dus die moeten we proberen vast te houden.”

Door de betrokkenheid van de Provincie kan het project ook integraler aangevlogen worden, meent Van der Staak. Hij geeft een voorbeeld: ‘Kijk, ze willen bijvoorbeeld bos aanleggen tegen het Natura 2000-gebied aan, zodat mensen daar kunnen recreëren en hun hond uit kunnen laten. Wij kijken mee en vanuit de integrale benadering zeggen wij: ‘Wanneer je het bos iets anders inricht, denk aan een andere keuze voor soorten bomen en opbouw, dan voldoen we ook aan de

opgave vanuit het NPLG.’ Dan wordt het geen parkbos, maar een binnenduinrandbos, wat heel goed aan kan sluiten op het binnenduinrandbos in het Natura 2000-gebied. Zo probeer je elkaar te versterken.”

Betrokkenheid vanuit het gebied

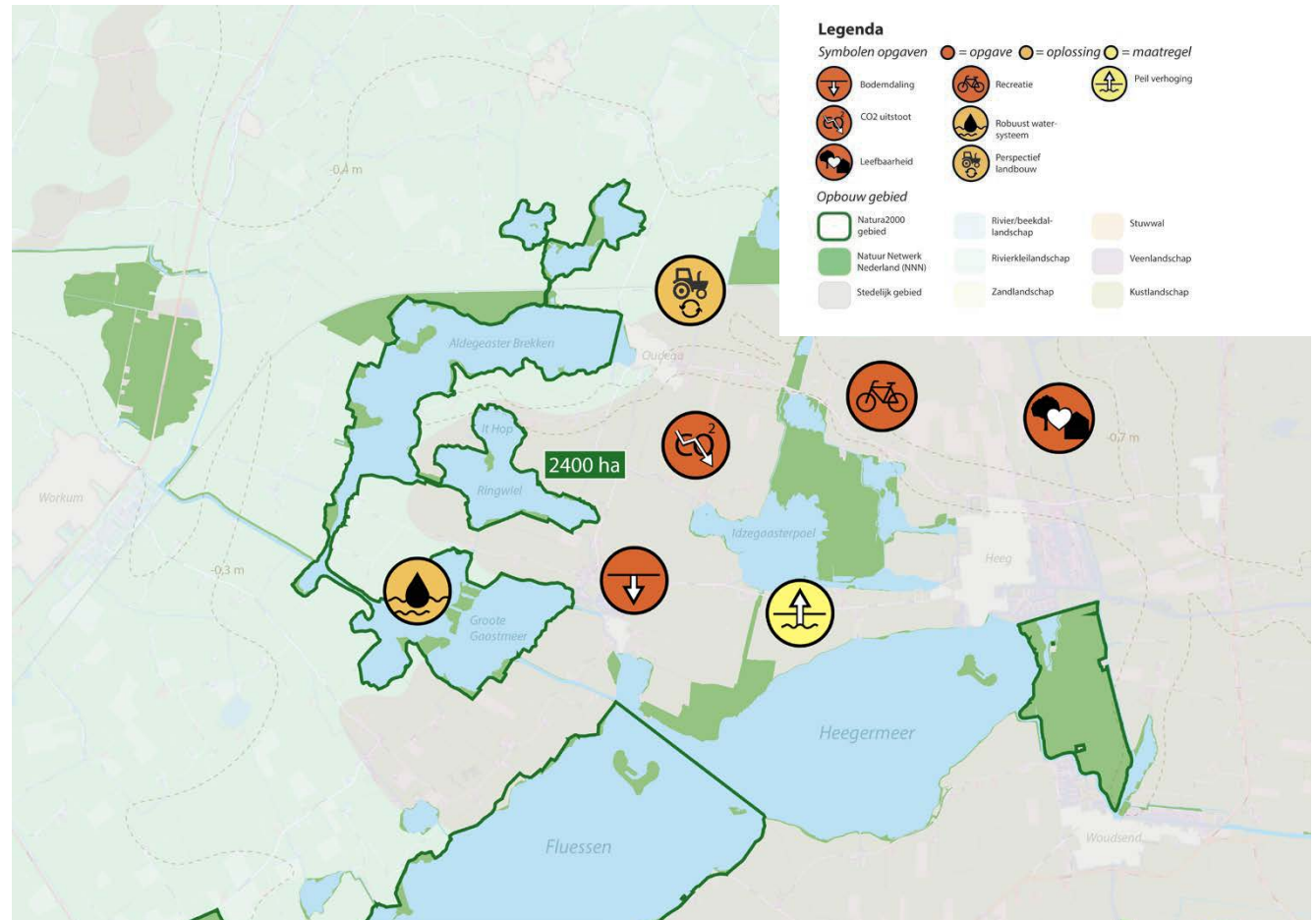
De eerste sessies met het gebied in het kader van het ZHPLG en in het kader van het beheerplan Natura 2000 zijn al geweest. Zo zijn er afgelopen voorjaar enkele bijeenkomsten belegd met bewoners en belanghebbenden. “Hierin kwamen knelpunten naar voren, maar ook toekomstrichtingen”, vertelt Van der Staak. “Mensen stellen het op prijs dat ze mee kunnen denken over de inrichting van zo’n overgangsgebied. We hebben daarbij wel kaders gesteld en onderscheid gemaakt tussen need-to-have’s en nice-to-have’s. Die nice-to-have’s kun je niet allemaal realiseren. Daardoor moet je soms nee zeggen, maar dat is beter dan dingen beloven die je niet waar kan maken.” De oplossingsrichtingen moeten nu vertaald worden naar maatregelen. Dat vraagt nog meer gesprekken en overleg met het gebied. “Het kost heel veel tijd en werk, maar het is van groot belang dat de gebieden zelf met de plannen aan de slag gaan. Dat zorgt voor draagvlak. De Provincie speelt daarbij een meer faciliterende en coördinerende rol”, zegt Lammerse. “Deze opgave is zo groot, dat moet gewoonweg met partners worden vormgegeven om draagvlak te creëren en te behouden. Door alle stakeholders in het gebied bij elkaar te zetten, krijg je een bottom up, een meer gedragen proces, waardoor de kans op succes wordt vergroot.”

Provincie Friesland: Idzegea

‘Vertrouwen is het kernwoord in dit soort processen’

Via proeven en pilots is er al heel wat werk verzet in het Friese Idzegea, maar nu is het tijd om aan de slag te gaan met een plan voor de toekomst van het gebied. Dat vraagt commitment van de betrokken partijen, maar met beperkt instrumentarium is het niet altijd makkelijk iedereen bij elkaar te houden. “Het vraagt vertrouwen van iedereen.”

Idzegea – gelegen in het waterrijke deel van Zuidwest-Friesland - is eigenlijk geen officieel overgangsgebied. Hoewel het aan het Natura 2000-gebied Oudegaasterbrekken grenst, is stikstofreductie niet het vertrekpunt in dit gebiedsproces. In dit 2500 ha grote veenweidegebied met zo'n 50 agrariërs, waar weidevogels floreren en watersport een prominente plaats inneemt, zit de uitdaging in de bekende veenweideproblematiek: bodemdaling en CO2 uitstoot. "Hoewel de opgaven die hier liggen niet specifiek zijn ingegeven vanuit het Natura 2000-gebied, is natuur in Oudegaasterbrekken wel aangewezen als stikstofgevoelig en zien we koppelkansen met de problematiek in Idzegea", zegt Marrit van Veen.

Samen met haar collega Erik Lourens is ze vanuit Provincie Friesland intensief betrokken bij het gebied en het gebiedsproces. Want ook in Idzegea moeten boeren extensiever gaan boeren, bijvoorbeeld door om te schakelen naar natuurinclusieve landbouw – een maatregel die in overgangsgebieden veelvuldig wordt ingezet om het aangrenzende natuurgebied te ontlasten. "We hebben een uitvoeringsprogramma met beleid tot 2030, bestaande uit vier pijlers", vertelt Lourens. "CO2 reductie, duurzame landbouw, een robuust watersysteem en bodemdaling tegengaan. We verwachten dat al deze opgaven uiteindelijk ook een positieve uitwerking zullen hebben op Oudegaasterbrekken." Van Veen voegt eraan toe: "We gaan voor een gebiedsgerichte aanpak, waarin we zo integraal mogelijk dingen willen oppakken.

We kijken dan ook naar koppelkansen als het bijvoorbeeld gaat om de sociaaleconomische ontwikkeling van het gebied en duurzame energie."

Pilots en proeven

Een maatregel om de veenweideproblematiek op te lossen in Idzegea is peilverhoging. In 2016 werd al met agrariërs in het gebied gesproken over de waterbeheerssysteemopgave. Enkele gemalen in het gebied waren aan vervanging toe, en dat was een goed moment om meer integraal naar de overige opgaven te kijken. De opgave voor de veenweidegebieden, bodemdaling tegengaan en CO2 reductie, kwam daar bovenop. "We zijn gaan zoeken naar goede maatregelen om aan de vier pijlers invulling te geven", zegt Lourens. "We zijn daarom in 2018/ 2019 gestart met het uitvoeren van proeven en pilots, zoals de bodem-APK, graslandonderzoek, en misschien wel de belangrijkste: het verkavelingsonderzoek. Hierbij hebben we (modelmatig) geanalyseerd wat een forse peilverhoging, die binnen de veenweide wordt voorgesteld, betekent voor de agrarische bruikbaarheid van de percelen/kavels, en hoeveel grond je nodig hebt om dat 'verlies' te compenseren. Daarnaast hebben we in 2020/2021 met alle agrariërs uitgebreide keukentafelgesprekken gevoerd, over hun toekomst, bedrijfsvoering en de transitie naar een duurzamere vorm van landbouw."

Vertrouwen scheppen

Sinds 2019 wordt via het meetnetwerk 'Boeren meten water' onderzocht hoe het grondwaterpeil zich

“ We kijken naar koppelkansen. ”
- Marrit van Veen -

gedraagt en wat een hoger peil doet met bijvoorbeeld de grasproductie, de draagkracht van de grond, en veranderingen in de grasmat, maar ook de effecten op CO2 uitstoot, biodiversiteit en de bodem worden gemonitord.

Ook is er een zogeheten HAKLAM (Hoger Als het Kan, Lager als het Moet) -proef gestart in 2021 en deze heeft een looptijd van 5 jaar. Er zijn nu 20 boeren vrijwillig bij betrokken, binnen een gebied van 800 ha, bestaande uit twee peilvlakken. Hoewel het vigerende peilbesluit in beginsel leidend is, hebben de betrokken partijen met de grondgebruikers afgesproken dat het waterpeil met ca. 40 cm verhoogd wordt, boven op het peilbesluit. Maar alleen als dit kan, en de boeren de grond nog wel 'normaal' kunnen gebruiken, zoals het weiden van vee, bemesten en het maaien voor de voederwinning. Lukt dit niet (bijvoorbeeld bij veel neerslag), dan gaat het peil tijdelijk weer naar beneden. "Het draait hierbij niet alleen om de inrichting van een beter watersysteem", merkt Van Veen op. "Omdat overheid en boeren nauw samenwerken aan iets concreets, en kennis opdoen over het gebied ontstaat inzicht en een vertrouwensband. Een gebiedsplan is al gauw abstract zonder maatregelen. Nu ze in deze pilot samenwerken aan een concrete stip op de horizon, scheidt dat vertrouwen."

Solidariteit

“Vertrouwen is het kernwoord in dit soort processen. Zo’n pilot als HAKLAM vraagt solidariteit”, legt Lourens uit. “Het unieke is dat de betrokken boeren allemaal vrijwillig meedoen. Het gaat om twee bemaalingsgebieden en de ene boer heeft er meer baat bij dan de ander. Als één boer in zo’n gebied niet mee doet, dan is de proef ten einde. Het is altijd makkelijk om te zeggen: ik doe niet mee, maar je ziet dat boeren besef van urgentie hebben. Ze snappen dat we niet zo door kunnen gaan. Er is onderling vertrouwen en daarom stapt niemand eruit. Voor gevallen waarbij de overlast echt heel onredelijk is, hebben we een vergoeding achter de hand. Maar aan de andere kant: we kunnen niet alles oplossen. Het is ook een vorm van ondernemersrisico.”

Gebiedscommissie

Na vier jaar leren en verkennen is het tijd voor de volgende stap. “Er is in 2022 een startdocument gemaakt door een externe partij”, vertelt Van Veen, “om de structuur te pakken, om de projectorganisatie en de financiering in te richten. Er zijn interviews gedaan met mensen uit het gebied en het gebied is in kaart gebracht. Dat heeft geresulteerd in een startdocument met een plan van aanpak. De eerste stap daarin is het opzetten van een gebiedscommissie.”

Dat is geen eenvoudige klus. “Een goede en evenwichtige samenstelling is heel belangrijk”, stelt Van Veen. “Wie zijn de logische partijen om hier aan deel te nemen? En welke mensen vertegenwoordigen

die partijen dan? De belangen zijn soms tegengesteld. Daarnaast wil je ook dat de vertegenwoordigers een goede afspiegeling zijn van het gebied. Er moet een balans zijn in de tegengestelde belangen en gevoelens, tussen toekomstbeeld en behoud. Het is een proces dat je zorgvuldig moet inrichten.”

“**In dit soort processen wordt leefbaarheid onderschat.**”

- Erik Lourens -

Stevige rol voor het gebied

Het gebied krijgt dus een stevige rol in het proces, maar daarbij is een afgekaderde opdracht ook noodzakelijk, stelt ze. “Aan de ene kant stellen we duidelijke kaders om de doelen te bereiken, maar aan de andere kant willen we ook ruimte scheppen om kennis, ideeën en belangen vanuit het gebied in te brengen. Het gaat ons om de synergie. Samen met het gebied willen we dit aanvliegen.”

“De balans is belangrijk”, voegt Lourens eraan toe. “Vertrouwen, respect naar elkaar en duidelijkheid zijn belangrijke uitgangspunten. We willen de problemen gezamenlijk oplossen, maar wel met een heldere boodschap. Er moeten nu eenmaal dingen veranderen, dus we moeten er ook geen doekjes omwinden. De kern is een plan waar mensen zichzelf herkennen maar niet 100 procent hun zin krijgen.”

Betrokken overheid

Toch blijft het een uitdaging, zeker nu het kabinet gevallen is, het landbouwakkoord is geknapt, en er een nieuw Fries college is. De stip op de horizon is vaag en ver weg. “Politiek bestuurlijk zitten we inderdaad in een vacuüm”, zegt Lourens. “Er worden weinig keuzes gemaakt. Aan de ene kant geeft dat ruimte, maar aan de andere kant zorgt het ook voor onzekerheid. Regelmatig horen we – ook vanuit het gebied: ‘Wij kunnen nu wel plannen maken, maar straks blijkt dat onze plannen niet ver genoeg zijn gegaan.’ Dat is een angst: dat we nu van alles doen, maar dat er straks een streep door wordt gezet, omdat het geen of onvoldoende zoden aan de dijk blijkt te zetten.”

“Om dat te ondervangen, om die angst weg te nemen, hebben we het ministerie van LNV ook uitgenodigd om deel te nemen aan de gebiedscommissie”, legt Van Veen uit. “Dit is een deelnemer zonder stemrecht, maar deze vertegenwoordiger kan wel onze plannen en ideeën terugleggen bij zijn ministerie. Eigenlijk geldt dat ook voor vertegenwoordiging vanuit de gemeente Súdwest Fryslân, Gedeputeerde Staten en Wetterskip Fryslân. Zij kunnen gedurende het proces bevestigen dat we op de goede weg zitten en zonodig bijsturen.”

Bijeen houden

Maar hoe houd je het gebied echt betrokken? “Door alle onzekerheden op het politieke vlak raken boeren inderdaad gefrustreerd”, zegt Van Veen.

“Onze taak is om iedereen betrokken te houden bij de dingen die we doen. Dat betekent met elkaar in gesprek blijven. Wij onderhandelen beide kanten op. We moeten twee werelden – overheid en agrariërs - naar elkaar toe vertalen. Dat vraagt begrip.”

“Er heerst nu zo’n maatschappelijke energie in het gebied, dat zie je al aan het aantal boeren dat vrijwillig meedoet met peilverhoging, die energie wil je vasthouden”, gaat Lourens verder. “Er is een breed besef dat dingen moeten veranderen. Natuurlijk zijn er altijd 5 tot 10 boeren die niet willen extensiveren, die liever 3 koeien op een hectare zetten dan 2, maar op een gegeven moment moet je toch door. Het gaat om de constructiviteit van de meerderheid.”

Het lastige daarbij is dat er nog onvoldoende instrumentarium is. “Het instrumentarium is te beperkt en daardoor kunnen we niet altijd slagkracht tonen”, legt Van Veen uit. “We zijn nu een systematiek aan het ontwikkelen om straks te kunnen compenseren voor peilverhoging. Dat vraagt vertrouwen van ze.”

Leefbaarheid

Het de bedoeling dat de gebiedscommissie dit jaar september aan de slag gaat. In eerste instantie met een integrale gebiedsanalyse. “Dat betekent terug naar de keukentafel”, zegt Van Veen. “Wie zijn we met elkaar? Daar draait het om. Na de analyse zullen we een toekomstbeeld en mogelijk doelbereik ontwikkelen. Uiteindelijk werken we, mogelijk via scenario's, toe naar een integraal plan met inzicht

op maatregelen en een plan van aanpak.”

Maar we kunnen niet van de kelder op zolder springen, beseft ze. “Bijvoorbeeld, voor de boeren is het duidelijk dat er de veenweiden dingen gaan veranderen, maar andere ondernemers, zoals in de recreatietak, worden overrompeld. We moeten eerst een gelijke basis van kennis realiseren, zodat andere ondernemers en inwoners ook de noodzaak van het proces gaan zien. Daarnaast zien zij wellicht weer andere kansen, en dat brengt weer nieuwe energie in zo’n proces.”

Werken aan de leefbaarheid, is daarbij een belangrijk item, stellen beiden. “Je hebt elkaar gewoonweg nodig in een gebied”, zegt Van Veen. “Wanneer er geen boeren meer zitten, kunnen de dorpsschool en de supermarkt ook wel sluiten bij wijze van spreken. De hele sociale cohesie hangt er van af.”

“In dit soort processen wordt leefbaarheid onderschat”, benadrukt Lourens. “Als overheid kunnen wij grote opgaven zoals het klimaat wel heel belangrijk vinden, maar voor bewoners is bijvoorbeeld een fietspad, waardoor ze van A naar B kunnen komen, van directer belang.”

Flexibiliteit

Een ander belangrijk item is flexibiliteit. “We leven in een veranderlijke wereld”, zegt Lourens. “Dus we moeten ons flexibel opstellen en het plan kunnen aanpassen.”

Het zal dan ook geen lineair proces worden, verwacht Van Veen. “Het plan van aanpak is niet in beton gegoten, maar we moeten wel hetzelfde

beeld hebben over waar we naartoe gaan met elkaar. Er zullen dingen bij komen, die elkaar de ene keer versterken en de andere keer moeten ze eerst opgelost worden, voordat we verder kunnen.”

“We kunnen nu al kijken naar no-regret maatregelen of laaghangend fruit”, gaat ze verder. “We moeten kansen benutten en ermee aan de slag, al is dat wel moeilijk in overheidsland.”

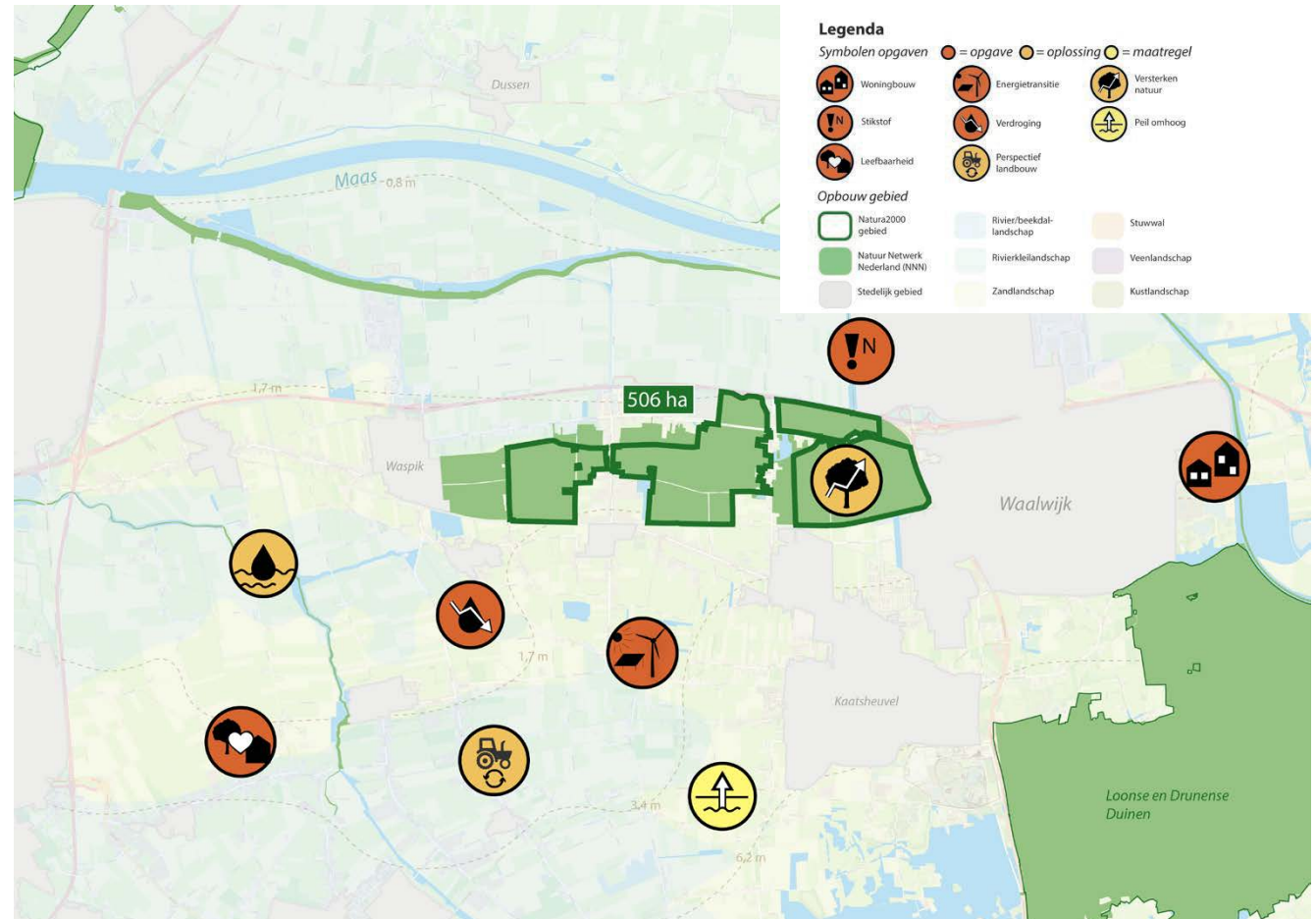
“ We zijn niet zo van de hokjes. ”
- Peter Buster -

Provincie Noord-Brabant: overgangsgebied Westelijke-Langstraat

'Samenwerking is de kracht van de Langstraat'

Uren. Ongelooflijk veel uren hebben ze er de afgelopen zes jaar ingestoken. En dan vooral uren in gesprek met mensen. "Dat is het belangrijkste in zo'n proces", stelt Peter Buster, die samen met Marvin Antens sinds 2016 betrokken is bij het overgangsgebied rondom Natura 2000-gebied Langstraat. "Met elkaar in gesprek blijven, dan kom je het verst."

Het was eerder geprobeerd. In 2008 had de overheid top down geprobeerd een gebiedstransitie in gang te zetten rondom Langstraat, maar was gestuit op een ongekende weerstand vanuit het gebied. Aan Peter Buster vanuit de provincie Noord-Brabant, en Marvin Antens van het waterschap Brabantse Delta, de taak om het opnieuw te proberen. Ze draaiden het helemaal om. “We zijn niet zo van de hokjes. Projecten zetten wij samen op met de mensen uit het gebied. Zo ontstaat er draagvlak en vertrouwen. Onze boodschap is altijd duidelijk geweest, maar we wilden het wel samen met de bewoners van het gebied doen”, zegt Buster. “Je moet met een open vizier erin gaan”, stelt Antens. “Daardoor snap en begrijp je andere belangen. Wanneer je belangen deelt en begrijpt, dan kan je komen tot een oplossing. Ik denk altijd: hoe zou ik zelf benaderd willen worden? Je moet je inleven. Het is hun gebied.”

Het natuurgebied de Langstraat bestaat uit een aantal natuurterreinen (het Labbegat, de Dullaert, de Dulver en de Hoven) op de grens van de zandgronden, het rivierengebied en zeekleigronden. Het gebied bestaat uit sloten, trilvenen, schrale, soortenrijke graslanden, zeggenmoerassen en plaatselijk vochtige heide. Het aangrenzende overgangsgebied is een gebied van zo’n 650 ha, dat geografisch wordt ingekaderd door de Maas aan de noordkant, gemeente Waalwijk aan de oostkant, landbouw aan de zuidkant en Waspik aan de westkant. Het telt zo’n 1200 woon- en werkadressen. Het gebiedsproces werd opgezet in twee fases. “Fase 1 betreft instandhoudingsdoelstellingen voor natuur”,

vertelt Antens. “De achteruitgang van natuur moet gestopt worden door systeemmaatregelen, denk aan een aangepast watersysteem, een nieuw gemaal en peilopzet. Fase 2 gaat over uitbreidingsdoelstellingen van natuur, waarnaast een gebiedsgerichte aanpak (separaat) proces is gestart om onderzoeken in de schil uit te voeren. Dat willen we op een gegeven moment integreren. Dat betekent gebieden inrichten voor natuur, grondwaterpeil omhoog, landbouw in een aangepaste vorm.”

Fase 1

Buster trok in 2016 samen met een grondwerver en 66 onteigeningsclaims op basis van vrijwilligheid, het gebied in. “We hadden een harde boodschap voor de eigenaren in het buitengebied. Die was niet fijn, maar wel duidelijk. We wisten 1. Het wordt nat. 2. Als je niet meewerkt word je onteigend. 3. Wat wil jij als eigenaar, wat heb jij nodig? Misschien wilde hij zijn grond wel verkopen of ruilen? Of misschien had hij andere eisen en wilde bijvoorbeeld een tweede woning bouwen. Dan hielpen we hem aan een adviseur.”

Het prettige, en misschien wel doorslaggevend in die eerste fase was, dat ze mandaat vanuit de Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten hadden en een zak geld: 25 miljoen euro. Buster: “Die zak geld werkte als een katalysator en daardoor konden we slagkracht tonen. Iets dat vertrouwen in de hand werkt. Altijd doen wat je hebt beloofd is daarbij ook een belangrijk punt als het gaat om vertrouwen.” “Zo wisten we dat sommige gebieden heel nat zouden

gaan worden”, gaat Antens verder. “Met bewoners aan de dijk, die al waterlast ondervonden, hebben we de pilot Wateroverlast opgezet. Dit werd betaald door de Provincie. We hebben drainage rond de huizen gelegd en zijn gaan meten. Daaruit bleek dat de drainagemaatregelen echt hielpen. Die pilot gaf vertrouwen en zo creëerden we draagvlak bij de bewoners. Meten tijdens zo’n proces helpt. Wanneer je nulmetingen doet en onderzoeken uitvoert, dan neem je angsten en emotie weg en kan je discussiëren op feiten.”

Samenwerking

Ze hebben altijd ingezet op samenwerking en doen dat nog steeds. “Samenwerking is de kracht van de Langstraat. We werken samen met gebiedspartners aan de opgave om de natuurachteruitgang te stoppen en de kweldruk op de juiste manier in te richten”, zegt Antens.

De gebiedsgerichte aanpak zag er als volgt uit: “We organiseerden ontwerpessies met gebiedspartners, maar tussentijds trokken we ook de streek in om uitkomsten van deze sessies aan de bewoners voor te leggen en thema’s op te halen. Wat vinden zij belangrijk voor hun leefomgeving?”

“Inspraakrondes zijn heel belangrijk”, gaat Buster verder. “Op zo’n avond kwamen toch al gauw 150 man af. Mensen die interesse toonden en ideeën hadden, wilden we graag betrekken. Zo wilde een aantal mensen een voedselbos opzetten; dus is er 1,5 ha vrijgemaakt om dat te realiseren. Zo houd je de energie vast in zo’n proces.”

Daarnaast is het belangrijk om altijd dezelfde mensen in meerjarige projecten te hebben, merkt Antens op. “Wij zijn het gezicht naar buiten toe. De mensen kennen ons. Als je altijd werkt met hetzelfde team, leidt dat tot vertrouwen en dat zorgt voor draagvlak.” Buster lacht: “Maar ze weten je dan ook altijd te vinden, bij lief en leed. We zijn onderdeel van de streek geworden.” Dat wil niet zeggen dat alles altijd glad verloopt. “Kijk, qua inhoud en doelstelling is er geen discussie, maar de manier waarop, daar kunnen we over praten”, zegt Buster. “Die aanpak haalt mensen uit hun weerstand. Dan kan je het inhoudelijk nog wel oneens zijn, maar op persoonlijk vlak geven we elkaar een hand.” “Het is ook zo dat mensen vaak de weerstand kiezen vanuit onwetendheid”, gaat Antens verder. “Bewoners weten vaak niet wat er allemaal mogelijk is en dan haken ze af. Je moet ze meenemen in het verhaal. Zo hebben we natuurbeheeravonden gehouden en mensen meegenomen naar de Hooilanden in Wageningen om te laten zien wat daar gebeurt. Dat inspireert, dat opent ogen.” Maar blijft altijd een mate van onzekerheid. Hoe overkom je dat? Antens: “Het project is gebaseerd op theoretische (grondwater)modellen. Of de praktijk ook zo volgt, weet niemand. We meten wel uitvoerig in het gebied en houden een vinger aan de pols om de uitstralingseffecten te monitoren. Die gegevens zijn openbaar, erg transparant dus. Daarnaast zijn we middels een “waterloket”, een projectgebonden ingang voor de streek, bereikbaar voor vragen, meldingen, klachten en complimenten. Dus daar waar we onduidelijkheden -en zorgen- over modellen niet

kunnen wegnemen, blijven we wel benaderbaar en aanwezig. Met een dergelijke procesafspraken ontstaat er draagvlak.”

Fase 2

Fase 2, waarbij de focus ligt op uitbreidingsdoelstellingen, draait voornamelijk om de randzone van de Langstraat. “De randzone zal invloed hebben op het Natura 2000-gebied, maar dat moeten we dus gaan meten en onderzoeken”, zegt Buster. “We moeten ons baseren op feiten.”

“ **De wereld is geen beleidskamer. Die spiegel moeten we ze wel eens voorhouden.** ”
- Marvin Antens -

Omdat de resultaten van fase 1 nog lang niet duidelijk zijn, maakt dat het tot een lastig proces. Misschien hebben de maatregelen die genomen gaan worden in de Langstraat al genoeg effect en hoeft er in de randzone weinig meer te gebeuren? Dus de vraag: waarom moet dit? krijgen Buster en Antens veel te horen. “Toch moeten we de mensen zien mee te nemen. Dat betekent blijven uitleggen”, zegt Antens. “Natuurlijk blijven er altijd mensen die zeggen: waarom zou ik dat doen?”, zegt Buster. “De enige wedervraag die ik dan stel is: Heb je kinderen? Daar doe je het dus voor.” Hij ziet een nieuwe generatie opstaan die het anders wil, maar die nog gevangen zit in het oude systeem,

bestaande uit subsidies en richtlijnen. “Daar moeten we uit. Een boer die een potstal wil realiseren om een kringloop op te bouwen, zou ruimte moeten krijgen om extra koeien te kunnen houden. Dat vraagt ook een andere manier van denken van de overheid. Ik mis de lange termijnvisie bij bestuurders zeer, terwijl overgangsgebieden juist dat lange termijnperspectief nodig hebben.”

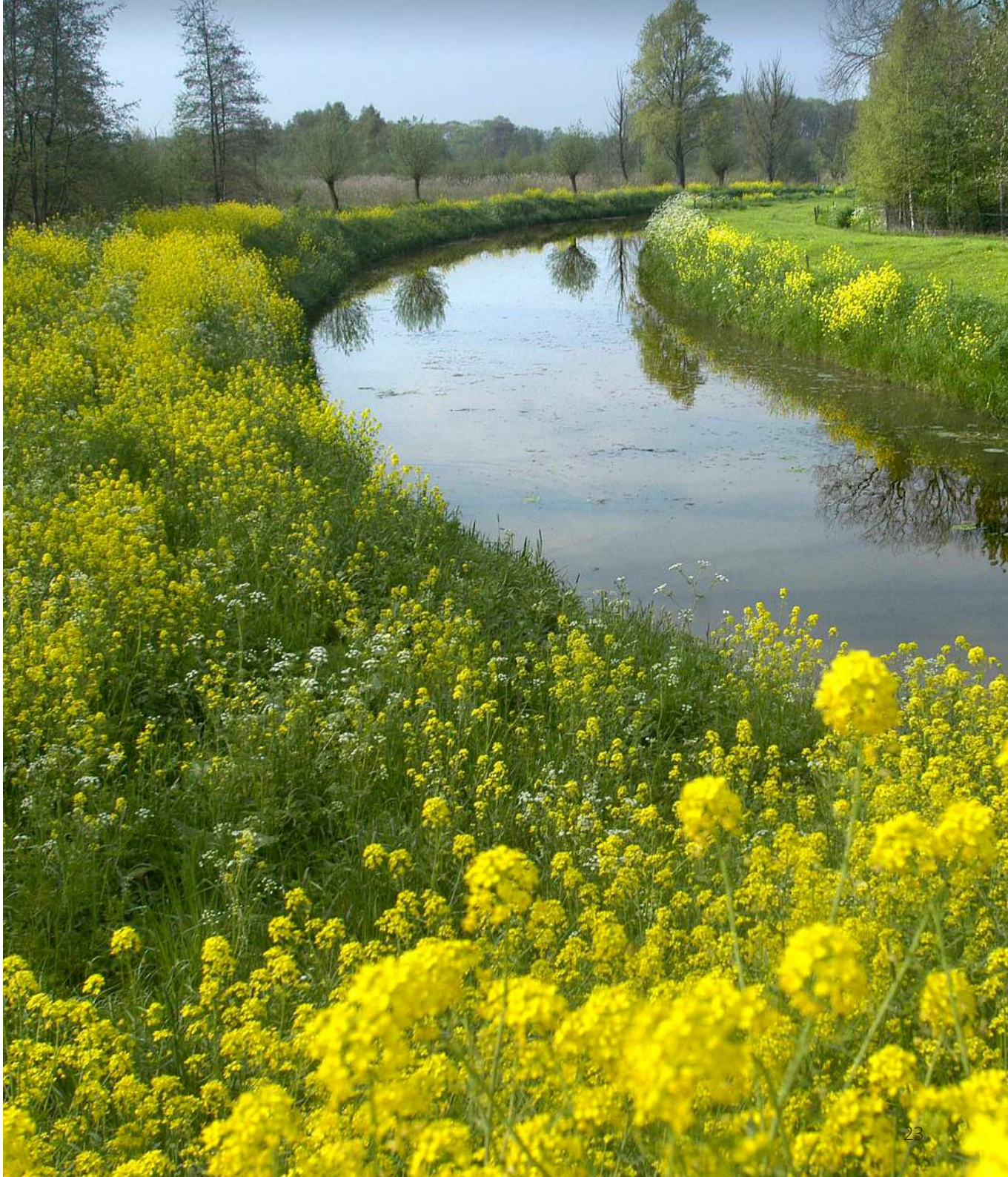
Eigen gebied eerst

Intern lopen ze daar zelf ook tegenaan. “We gaan er wel met een gezamenlijk doel in, maar de manier waarop past niet binnen alle regels van onze werkgevers. Dat leidt dus tot eindeloos overleggen, afwijkingsdossiers opbouwen en potjes geld zoeken. De wereld is geen beleidskamer. Die spiegel moeten we ze wel eens voorhouden”, zegt Antens. Buster voegt eraan toe: “We moeten naar een integrale benadering en niet iedereen voor zichzelf. Soms vraag ik me af: zijn we nu met elkaar voor het land bezig of ieder voor zichzelf?” Het helpt ook niet dat er zoveel druk op de ruimte zit, geeft Antens aan. “Enerzijds willen we meer ruimte voor natuur, maar de gemeente wil ook meer woningbouw. Daarnaast vraagt duurzame energie ook om grondgebruik. Iedereen strijdt in eerste instantie voor zijn eigen gebiedje. De boer heeft ruimte, dus daar wordt als eerste aangeklopt.” “In dit soort zaken past decentralisatie niet”, stelt Buster. “Het Rijk zou hierin weer het voortouw moeten nemen. Publieke organisaties overzien gewoonweg niet het hele plaatje en hebben vaak niet de juiste kennis en kunde in huis.”

De enige oplossing zien zij in samenwerking en een gebiedsgerichte aanpak. “Pas als je er echt tijd samen erin stopt, dan kom je verder. Doe je dat niet, dan leidt dat tot files van tractoren naar Den Haag”, stelt Antens. “Zo’n gebiedsgerichte aanpak werkt daarbij het beste, dan leer je elkaars belangen kennen.” Daarbij is vertrouwen enorm belangrijk, voegt Buster toe. “Je moet doen wat je belooft. Halverwege de stekker eruit trekken is de doodssteek. Je moet doorpakken en als je het niet weet, dan moet je dat ook zeggen.”

Participatie

Parallel aan fase 2 loopt het Brabantse PPLG. “Het lastige is natuurlijk dat er nog veel onduidelijkheid is. Wat en waar weten we niet, maar toch moet je inhoud geven aan zo’n gebied”, zegt Buster. “Het enige dat we weten is dat bodem en water leidend is. Kunstmest strooien, het spuiten van gewasbeschermingsmiddelen; dat kan straks allemaal niet meer. Daar kan je wel op voorsorteren.” “Het is een moeilijk proces als je niet weet waar je naar kijkt. Er ligt geen concrete opgave”, beaamt Antens. “Dat maakt het ingewikkeld als je aan tafel zit met belangenvertegenwoordigers, maar ook niet onmogelijk. Mensen moeten aan die onzekerheid wennen.” De twee zetten daarbij in op participatie en dat mensen uit het gebied zelf kunnen meeformuleren met de opdracht. “Zo kunnen we natuur en leefgebied verbinden en ruimte scheppen door het erover te hebben”, zegt Buster. “Ruimtelijke opgaven koppelen en de positieve kanten ervan belichten, zo gaan wij het proces nu aan. Dus ja, er moet meer natuur in het gebied, maar jullie kunnen er ook een wandelpad in aanleggen. Zo beantwoord je de opgave, maar geef je ook invulling aan de wensen van de inwoners. Dat zien wij als een win-win.”

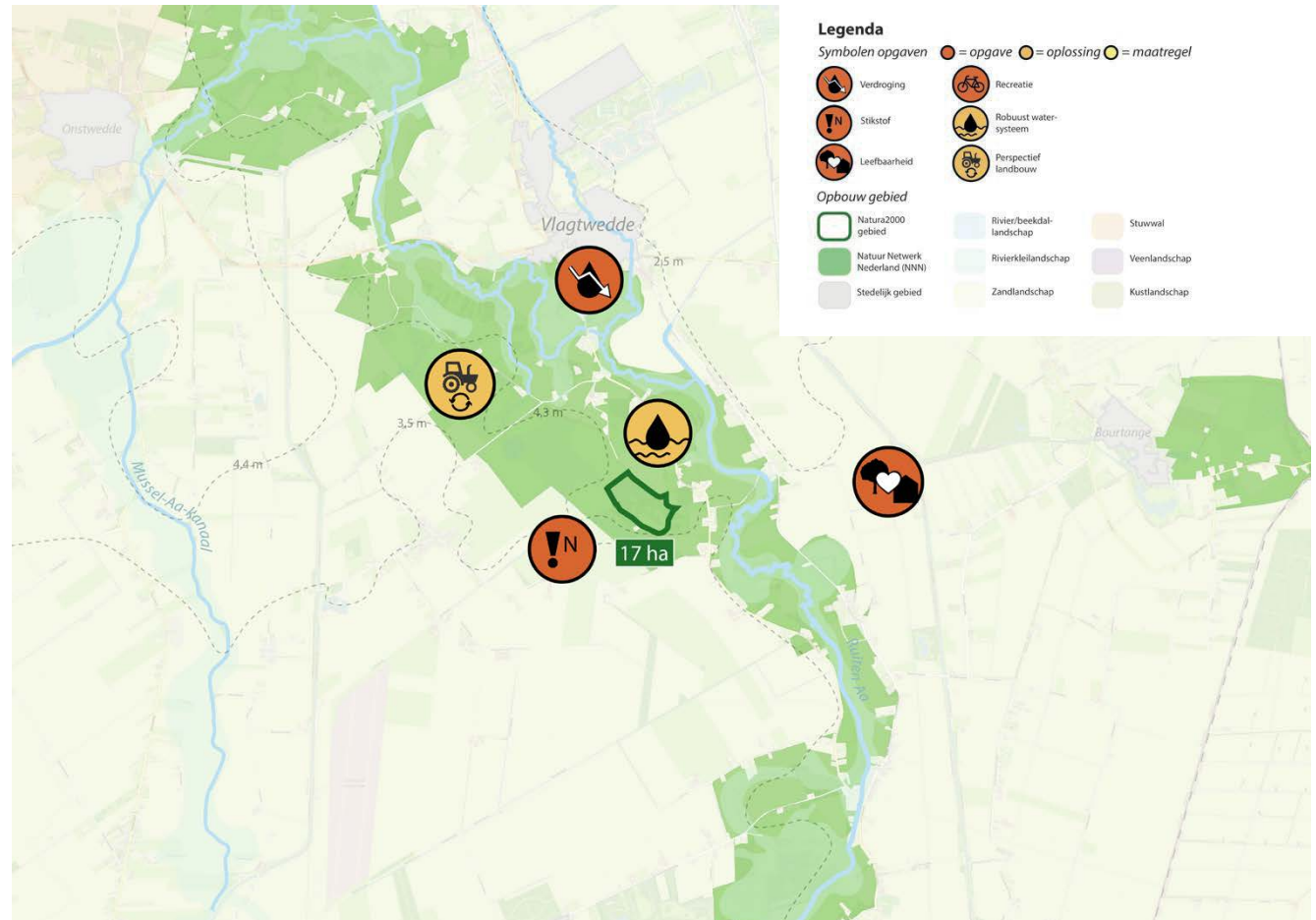

Provincie Groningen: overgangsg gebied bij Liefstingsbroek

‘Het menselijke verhaal is ontzettend belangrijk’

Het Liefstingsbroek is een Natura 2000-gebied van ‘maar’ 17 hectare groot. Toch komt in dit gebied, gelegen in het oosten van Groningen bijna tegen de Duitse grens aan, alles samen als het om een gebiedsgerichte aanpak gaat, stelt Riexs van der Wal van Staatsbosbeheer. “Alles draait om vertrouwen. Het eerste jaar zijn we alleen maar bezig geweest om dat vertrouwen op te bouwen en feiten te verzamelen.”

Wat doet dat rare vlekje daar rechtsboven op de Natura 2000-gebiedskaart? Nog steeds doet het menig wenkbrauw optrekken. Rieks van der Wal glimlacht. Zijn leven lang werkzaam voor Staatsbosbeheer in Groningen, weet hij maar al te goed wat dat vlekje daar doet. Het is Liefstingsbroek, een Natura 2000-gebied van maar 17 ha. Toch is het gebied zeer relevant. Daar staat het oudste bos van Groningen. Het komt al voor op kaarten sinds 1600. Het is een loofbos met vooral eiken- en beukenbomen en blauwgrasland en ligt op de dalflank van het riviertje de Ruiten Aa. Het valt onder een groter NNN-gebied van 2500 ha.

In de jaren '90 werd het gebied dankzij de toenmalige Ecologische Hoofdstructuur (EHS) wederom onder de loep genomen. Natuurpartijen wilden een stromende laaglandbeek aanleggen met hoge peilen. Het grondwaterpeil zou omhoog moeten, een reeks van stuwen moest eruit. Het waterschap daarentegen had bezwaar. Die partij wilde de controle houden over het water, waterberging realiseren en een robuust watersysteem opzetten. De boeren in het aangelegen gebied wilden helemaal geen hoger peil. "Daardoor zitten de betrokken gebiedspartners al ruim 25 jaar met elkaar aan tafel", stelt Van der Wal. "Het was even zoeken naar elkaars belangen, maar we vonden elkaar in het pakket van eisen. Er kwam een stromende beek zonder stuwen en we spraken af dat we aanliggende gronden van terreinbeherende organisaties konden inzetten voor waterberging. De landbouw deed ook water bij de

wijn en verkocht haar gronden in het beekdal en ging verder in de aangrenzende hoger gelegen gronden. Vanuit elkaars schoenen kijkend, kwamen we tot deze integrale oplossing. In die context moet je het Liefstingsbroek zien."

“ **Dialogo is mijn inziens les 1. Praten, praten, praten.** ”
- Rieks van der Wal -

Bestaande partijen als basis

Drie jaar geleden werd de start gemaakt met een nieuw gebiedsproces rondom het Liefstingsbroek: de stikstofuitstoot moest verminderd worden. "We hebben de aanbeveling gedaan om dit nieuwe gebiedsproces vorm te geven met de bestaande partijen als basis."

Er werd aan de hand hiervan een adviescommissie Stikstof Liefstingsbroek opgericht, met enkele veranderingen, aangepast aan de nieuwe tijd. Zo werd de toenmalige voorzitter, de burgemeester van Westerwolde, vervangen door een onafhankelijke externe voorzitter vanuit pure bestuurlijke zuiverheid. Daarnaast was de landbouwwereld sinds de jaren '90 erg versnipperd. "Het is niet meer alleen LTO die alle boeren vertegenwoordigd. Vandaar dat we ook andere landbouwpartijen aan tafel hebben uitgenodigd", legt Van der Wal uit, waaronder de eigen trekkerclub Westerwolde. Ook Prolander, onafhankelijk en

faciliterend, net als dienst Dienst Landelijk Gebied (DLG) geen belanghebbende schoof aan. Uiteindelijk bestond de adviescommissie uit waterschap Noorderzijlvest, LTO, trekkerclub Westerwolde, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en beide gemeenten Westerwolde en Stadskanaal en provincie Groningen.

Vertrouwen opbouwen

Hoewel de mensen elkaar kenden, de basis er was, was het een lastige opgave. De commissie bestond uit een kleurrijk palet aan uiteenlopende meningen en overtuigingen, die tot een gezamenlijk perspectief moesten komen. "Want hoe ga je om met een groep mensen die zegt dat alle stikstof met de oostenwind uit Duitsland komt, of dat het aan het verkeer ligt?", geeft Van der Wal als voorbeeld. "Wil je met elkaar rond de tafel dan is het belangrijkste in dit soort processen dat je ieders houding en mening erkent en respecteert." Agree tot disagree dus. "Vanuit de landbouw kwamen de meeste vragen. We hebben een lijstje opgesteld en zijn systematisch elke vraag zo goed mogelijk gaan uitzoeken, op feiten gebaseerd." Hoewel er allemaal opgaven, zoals een gebiedsgerichte aanpak om de stikstofuitstoot naar beneden te brengen, de landbouw moest een toekomstperspectief hebben, de inrichting moest robuuster, is de commissie het eerste jaar alleen maar bezig geweest met vertrouwen opbouwen en feiten verzamelen. "Dat was nodig, omdat de meningen en visies zo uiteen lagen. Dialogo is mijn inziens les 1. Praten, praten, praten. Zo bouw je transparantie en vertrouwen op.

Het is goed om je eens in te leven in de ander. Dat er openheid is over en weer. Zo houd je grip en begrip." Daarnaast noemt hij continuïteit als belangrijke factor. "Het gaat vaak om langjarige processen. We zijn één grote projectfamilie die de komende jaren met elkaar samenwerkt. Continuïteit in de groep is daarom ook van groot belang."

Maatwerk met meetwerk

Om de feiten te achterhalen is er opnieuw een landbouwecologische analyse uitgevoerd en een hydrologierapport opgesteld. Daarnaast is WUR-onderzoeker Martin Scholten aangeschoven. "Hij is een stikstofkenner en heeft meegeschreven aan het rapport Remkes. Zijn advies was: ga eens meten, zodat we kunnen kijken of er verschil is tussen de generieke deken en lokale emissies. Het Liefstingsbroek had daarvoor de ideale opzet; het is een klein beheersbaar geheel. Er zijn geen grote vervuilende bronnen. Daarnaast zag Scholten dat er in de commissie ondanks tegenstellingen wel begrip en overleg was; er was voldoende vertrouwen. Die twee zaken zag hij als een mooie uitgangsbasis."

Daaruit is de pilot Maatwerk met Meetwerk ontstaan. Sinds februari wordt er op drie veehouderijen die aan het Liefstingsbroek grenzen, continu de stikstofuitstoot in de stal gemeten. Ook zijn er 6 tot 7 palen neergezet met meetkastjes. In het Natura 2000-gebied zelf wordt ook de stikstofdepositie gemeten. "De eerste vraag is nu of we met al deze apparatuur in staat zijn de generieke stikstofemissie te onderscheiden van de lokale uitstoot. De eerste

metingen zeggen van wel; er is variatie te zien. De daarop volgende vraag is: Is er een relatie tussen wat we meten in de stal en de stikstofdeposities in het Natura 2000-gebied?"

In eerste instantie was het lastig alle partijen mee te krijgen, vertelt Van der Wal. "Terreinbeherende organisaties zagen deze pilot als een vertragingstechniek. De boeren aarzelden ook, want wat als er veel meer stikstof zou neerslaan dan verwacht? Toch hebben we elkaar, dankzij Scholten, wel gevonden: laten we het gewoon doen, dan komen de feiten op tafel en weten we waar we het over hebben."

In samenwerking met wetenschappers vanuit het RIVM, WUR, TNO, Universiteit van Amsterdam en One Planet wordt de pilot nu uitgevoerd. "Het leuke is dat steeds meer mensen zich meer en meer betrokken voelen. Zo is er een boer met een emissiearme stalvloer die nu regelmatig appt: ik zie een verandering in mijn metingen. Zie je die verandering ook terug in de metingen in het Natura 2000-gebied? Door dit soort onderzoeken vinken we het lijstje af en wordt de foto van het Liefstingsbroek steeds helderder."

Vooraf benaderen

Door het landschapshydrologisch onderzoek kwamen er aanbevelingen naar voren op basis van ervaringen die waren opgedaan met de inrichting van de EHS, zoals dat er wellicht gronden geworven moesten worden, of dat er buffergebieden aangelegd moesten worden, maar dat daarbij wel koppelkansen met de

landbouw gevonden moesten worden.

Ook bleek uit de analyse dat het aanleggen van bufferzones effect zou gaan hebben op enkele woningen, zoals het onder water lopen van tuinen en kelders. "We hebben daarom meteen ingezet op een compensatiefonds en de betreffende bewoners benaderd. We hebben in samenspraak maatregelen getroffen, zoals het waterdicht maken van kelders." Dit voorbeeld laat zien dat communicatie met de streek enorm belangrijk is en dat je dat goed moet inrichten om weerstand te voorkomen, stelt Van der Wal. "Je moet eerst met de individuele mensen en/of partijen in gesprek gaan die direct de gevolgen ervan kunnen ondervinden. Pas daarna moet je de rest van de bevolking inlichten en niet andersom."

“ **Besluiten en beslissingen moeten rijpen. Ik noem dat suddertijd.** ”
- *Rieks van der Wal* -

Schetsschuitmethode

"Ten tijde van de EHS is de jaren negentig hebben we de zogeheten schetsschuitmethode bedacht. Per deelgebied zetten we alle professionals bij elkaar die de opgaven in kaart brengen. Vervolgens legden we deze voor aan de mensen in de streek. Veelal eerst in keukentafelgesprekken met de direct betrokkenen en vervolgens in bijeenkomsten.

We gingen met hen in gesprek, waarbij we open staan voor hun inbreng en ideeën. Hierdoor groeide het netwerk, de belangstelling en daarmee het draagvlak. Onze bijeenkomsten zaten altijd ramvol. We hebben alle dorpshuizen en voetbalkantines wel een keer gezien en altijd moesten er stoelen bij. Het is een participatie aanpak die werkt. Het zou mooi zijn als we in dit project ook met deze methode kunnen werken”, stelt hij. “Het doet recht aan ieders belang en is een dusdanige effectieve methode die draagvlak in de streek heeft opgeleverd.”

“Het menselijke verhaal daarbij is ontzettend belangrijk”, voegt hij toe. “Daar erger ik me ook aan binnen het NPLG. Er worden miljoenen uitgetrokken voor het verleggen van beken, maar als het gaat om toegankelijkheid, zodat mensen het gebied kunnen gebruiken en beleven, daar wordt het langst over gesteggeld. En wat kost een bruggetje nou? En juist net dat ene, dat bruggetje waardoor mensen het gebied kunnen gebruiken en beleven, doet heel veel goed.”

Koppelen aan NPLG

De pilot Maatwerk met Meetwerk loopt en momenteel proberen de partijen het ook te vervlechten met de opgaven vanuit het NPLG. “Dat betekent niet alleen de doelen koppelen, maar ook de bemensing. We willen de adviescommissie integreren in de Groningse NPLG. Daar is al vertrouwen opgebouwd, daar is al continuïteit. Dat moet je niet vergooien door een nieuw clubje op te

richten. Nu wonen er in Groningen weinig mensen, dus de meesten lopen rond met meerdere petten”, lacht hij.

“Gelukkig zijn alle fracties in het landelijk gebied erover eens dat de landbouw ook hier perspectief moet hebben. Waarschijnlijk stoppen er genoeg agrarisch ondernemers uit zichzelf, waardoor blijvers de ruimte krijgen om te extensiveren en zo een overgangsgebied voor het Liefstingsbroek te creëren.”

Suddertijd

Voor gebiedsprocessen is geen receptenboek, gaat hij verder. “Elk proces is verschillend en ronduit ingewikkeld. Agrarisch ondernemers hebben in deze tijden hele moeilijke beslissingen te nemen. Daarnaast moet je de sociale druk vanuit de gemeenschap ook niet onderschatten. Op het platteland heerst veel sociale druk en de angst om uit het sociale netwerk gedrukt te worden als je anders besluit dan de gemene deler, is groot. Vandaar dat tijd ook zo belangrijk is.”

Het hele proces is een en al psychologie en emotie, concludeert hij. “Besluiten en beslissingen moeten rijpen. Ik noem dat suddertijd. Dat moet je accepteren als overheidsclub. Die ruimte moet je ondernemers geven. Dat betekent geen druk opleggen. In het rapport Remkes staat ook: de onderschatte factor in deze processen is tijd. Hoe meer druk, hoe groter de kans dat het proces niet slaagt.”

Daarnaast is volhouden van groot belang, benadrukt hij. “Dat betekent inzet van langjarige instrumenten.

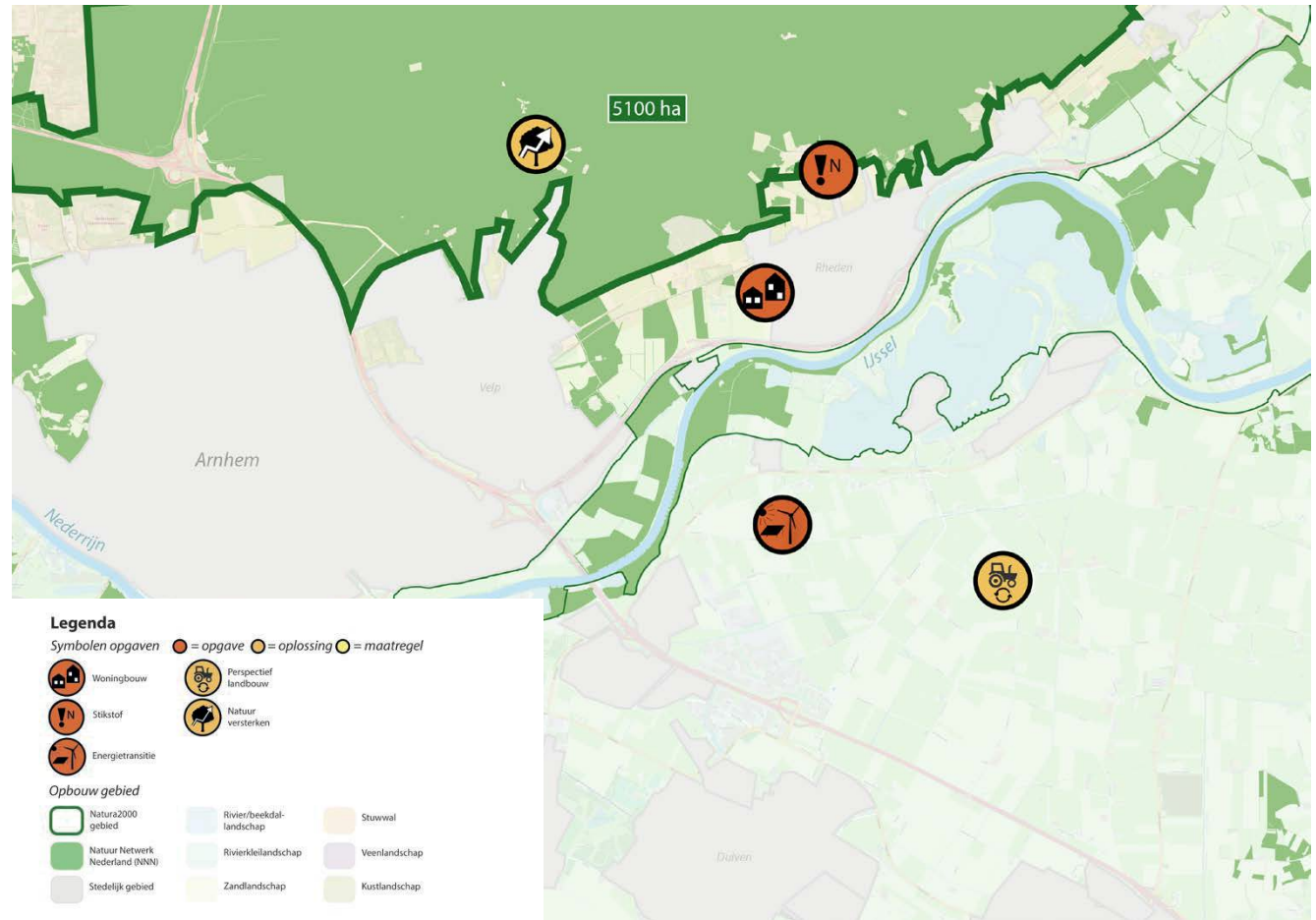
In mijn ideaal beeld worden in een gebiedsproces samenwerking en expertise gebundeld, waardoor je in een coöperatief verband landbouw en natuurgebiedenbeheer weet uit te wisselen. Geef als terreinbeherende organisatie de boer een contract voor 25 jaar bijvoorbeeld. Wij zijn als Staatsbosbeheer dan misschien juridisch eigenaar van de streek, de bewoners bezitten het emotionele eigendom, dus laat ze het dan ook beheren in coöperatief verband. Maar dat is misschien een utopie.”

Provincie Gelderland: Veluwezoom-IJssel

'Het draait heel erg om de zachte kant'

Het is makkelijk verteld, maar het proces rondom het overgangsgebied Veluwezoom-IJssel heeft heel wat tijd en energie gekost. "Vertrouwen opbouwen kost tijd. Het draait heel erg om de zachte kant", stelt Tallien Fokkema, aangesteld door de provincie Gelderland als externe projectleider. "Dat betekent aandacht, aandacht, aandacht en oprechte betrokkenheid."

De Provincie Gelderland stelde drie jaar geleden dat de boeren in Veluwezoom-IJssel, een gebied dat tussen de Hoge Veluwe en de uiterwaarden van de rivier de IJssel in ligt, natuurinclusief moesten gaan werken, vanwege de ligging van het overgangsgebied midden tussen Natura 2000 Veluwe en Rijntakken. Voor de Provincie was natuurinclusief boeren het antwoord op de Uitvoeringsagenda Gelderse Maatregelen Stikstof (GMS), waarin stikstofreductie centraal staat. Maar a. wat wordt verstaan onder natuurinclusief boeren? b. wat betekent dat voor boeren? en c. is er dan geld voor natuurinclusief beheer en investeringen? Tallien Fokkema werd ingevlogen om het project op te zetten. “De opdracht van de provincie was om het bottom up samen met de boeren vorm te geven”, zegt ze terugblikkend. “Het was in mijn eigen woonomgeving. Ik heb ervaring met dit soort projecten, dus ik was blij met deze opdracht.” Het bleek ingewikkelder dan ze dacht. “Zo lag de focus van de provincie vanuit een andere projectopgave in eerste instantie alleen op de uiterwaarden, maar dat zou betekenen dat bedrijven die met hun land deels in de uiterwaarden vielen en deels er buiten, maar gedeeltelijk natuurinclusief hoefden te worden. Dat is niet logisch, een bedrijf in zijn geheel moet natuurinclusief worden, dus het projectgebied werd daarmee veel groter.” Naast een herinrichting van de uiterwaarden, kwamen er meer opgaven bij. “Zo hebben gemeentes woningbouwopgaven, de regionale energietransitie vraagt grond en daarnaast liggen er nog allerlei algemene opgaven. Kort gezegd: aan alle kanten

wordt er getrokken aan grond. Boeren komen daardoor in de knel. Dat maakte dit project ook tot een uitdaging.”

Vertrouwen opbouwen

Ze besloot er strak in te gaan. “Kijk, het uitgangspunt was en is een functioneel landschapssysteem. Het herstellen van natuur in Natura 2000 in de gebieden zelf blijkt niet voldoende succesvol, dus een duurzamere vorm van landbouw in de overgangszones kan een bijdrage leveren aan herstel in de kwetsbare Natura 2000-gebieden. We wilden knoppen ontwikkelen voor de boeren, waar ze aan kunnen draaien om het systeem te verbeteren.” Ze voerde tal van keukentafelgesprekken met agrariërs. “Dat is heel belangrijk. Gewoon langsgaan om te praten over wat de bedoeling is, wie ik ben, wie zij zijn. Opbouwen vanaf de basis, de boeren meenemen van begin af aan, dat is de crux. Je moet je in het gebied begeven, boeren omarmen en ze in contact brengen met stakeholders. Opvallend vind ik dat boeren in het begin van zo’n proces altijd zeggen: ‘zeg maar wat ik moet doen en hoe gaan we dat dan betalen?’ Dat is natuurlijk niet de insteek. Je wilt samen met die boer bedenken wat hij kan gaan doen om de gestelde doelen te halen.” Uiteindelijk heeft ze een groep van dertien boeren bijeengebracht. Hoe heeft ze hun vertrouwen gewonnen? “Dat is toch vooral een kwestie van persoonlijkheid”, stelt ze. “Je moet echt aandacht en belangstelling tonen wanneer je een rondje met ze over het erf loopt. Dat vertrouwen draait heel erg

om de zachte kant. Aandacht, aandacht, aandacht en oprechte betrokkenheid. Dat voel je als mens. En eerlijk zijn: niks beloven wat je niet waar kan maken.” Voor Fokkema betekent dat ook zomaar even langs gaan, een kaartje sturen bij een geboorte, het opbouwen van een persoonlijke band. “Misschien ga ik daar te ver in, maar het gaat me ook werkelijk aan het hart. Een andere succesfactor is dat je altijd alleen met boeren moet werken die ervoor open staan, anders werkt het niet.”

“ **Aan alle kanten wordt er getrokken aan grond. Boeren komen daardoor in de knel.** ”
- Tallien Fokkema -

Wisselingen

In het begin waren de boeren sceptisch. “Dat snap ik ook wel. Er is hen al zoveel beloofd, maar geen overheid maakt het waar. Wet- en regelgeving veranderen snel. De overheid is gewoonweg een onbetrouwbare factor. Dat komt mede door de wisseling van mensen. Hierdoor raken projecten als dit in het slob en in de vergetelheid. Dan komt er weer een andere intern opdrachtgever, een andere Gedeputeerde, en maak je weer een rondje op de fiets met de nieuwe wethouder. Dat blijkt een enorm knelpunt. Eigenlijk is de enige die blijft in deze processen de boer. En die weet ook het meest van het verleden.”

Juist daarom hebben agrariërs iemand nodig die hun uitdagingen en problemen aankaart en adresseert, die moet kunnen doorpakken, maar ook bestuurlijk sensitief is. Fokkema: “Blijkbaar kan ik dat. Nu na 2,5 jaar voelen de boeren in Veluwezoom-IJssel zich vertegenwoordigd door mij, terwijl ik eigenlijk voor de Provincie werk”, lacht ze.

“ **Systematisch denken helpt enorm bij dit soort processen.** ”
- Tallien Fokkema -

Systematisch denken

Parallel aan de keukentafelgesprekken heeft ze een projectteam bestaande uit bestuurders, en een begeleidingscommissie van stakeholders opgezet. Daarnaast hebben we met behulp van interne en externe expertise een landschapssysteemanalyse gemaakt, waarin bodem, water en biodiversiteit de uitgangspunten zijn. Daarbij was de vraag: Wat moeten we doen om dat systeem te herstellen? Welke bijdrage kan de landbouw leveren? “We hebben het ‘verhaal van het landschap’ tussen de Hoge Veluwe en de uiterwaarden geformuleerd”, vertelt Fokkema. “Ik vind het heel belangrijk om dit als vertrekpunt te nemen. Systematisch denken helpt enorm bij dit soort processen. De analyse geeft aan waar het systeem uit balans is en hoe de boer kan bijdragen aan het herstel

ervan. We hebben die analyse gedeeld met de boeren die daar weer hun aanvullingen vanuit de praktijk op hebben gegeven. Daarmee werd het een gedragen ‘verhaal’.”

60 maatregelen

Uit de analyse kwamen ongeveer 60 maatregelen voort, die boeren kunnen toepassen om het systeem op het gebied van bodem, water en biodiversiteit te verbeteren. Die maatregelen werden gedestilleerd op basis van onderzoek van de WUR en het Louis Bolk instituut. “Dat hebben we heel praktisch aangepakt. Per bedrijf hebben we met elkaar de lijst doorgenomen: wat past wel en wat past niet op mijn bedrijf? En welke maatregel past in welk landschapstype. Dat ging eerst digitaal. Daar reageerden de boeren niet al te best op. Vervolgens hebben we de lijst geprint en langsgebracht en de derde stap was dat ik met ze aan tafel zat om de lijst door te nemen.”

“Maar daardoor zet je wel iets in gang. Het gaat leven”, gaat ze verder. “Het wordt concreet. Je gaat van individu naar samenwerken. Zo wilden enkele boeren samen gaan composteren. Organisch materiaal is goed voor de grond en het watervasthoudend vermogen. Maar hoe kom je aan organisch materiaal? Dat bleek onder andere blad en heideplagsel te zijn van een gemeente, maaisel van het waterschap. Door zulke bilaterale kruisverbanden ontstaan er mogelijkheden. Nu composteren boeren samen, ze ruilen machines uit, bellen elkaar op voor kennis en werken dus ook samen met gebiedspartners.”

Een natuurinclusief bedrijfsplan

Maar geld is er nog steeds niet. “Natuurlijk haken de boeren ook aan bij bestaande beloningsstructuren via de agrarisch collectieven, maar het ANLb vergoedt voornamelijk de onkosten van landschapsbeheer en het levert niks extra’s op voor de boer”, stelt Fokkema. “Vandaar dat we nu bezig zijn in beeld te brengen wat boeren nu al allemaal doen om het systeem te verbeteren, ook kleine dingen zoals het toepassen van mozaïekbeheer. We brengen alle maatregelen in beeld en zetten daar euro’s tegenover. Dat willen we voorleggen aan de Provincie en hopen dan dat er een natuurinclusief pakket uitkomt met bijpassende vergoedingen.”

Dat is een supertaai proces, beaamt ze. “Zeker nu het kabinet is gevallen, vrees ik dat er veel op de lange baan geschoven gaat worden. Dan is het moeilijk om boeren erbij te houden. Zoals eerder gesteld, ze hebben weinig vertrouwen meer in de overheid.” Maar ze heeft hoop. De provincie Gelderland heeft een format ontwikkeld, waarmee elke boer een natuurinclusief bedrijfsplan kan indienen. “We laten ook een financieel adviseur meekijken, die uitrekent wat het de boer kost aan maatregelen, arbeid en oppervlakte.’

De dertien bedrijfsplannen van de dertien boeren worden bij elkaar opgeteld tot een gebiedsofferte. Ook komen hier de wensen en doelen van de stakeholders in, zoals het uitgeven van langjarige pachtcontracten door terreinbeherende organisaties. Vervolgens wordt de gebiedsofferte ingediend bij de Provincie en dan is het afwachten.

Iteratief proces

Daarna wordt het spannend, want dan is de uitvoering aan zet. "Het mooie is dat je wel al dingen ziet gebeuren," stelt Fokkema. "De boeren in het gebied zijn hier al van alles aan het doen, denk aan bufferstroken aanleggen, andere teelten, dat is een goede publiekstrekker. Je ziet de verandering in het landschap. Ook zijn meer boeren gaan inzetten op kortere ketens. Ook op die manier kweek je met het publiek een betere band."

"Het is uiteindelijk een iteratief proces geworden", gaat ze verder. "Teruglezend zie ik dat ik het plan van aanpak ook te lineair had ingestoken. In de praktijk is het altijd twee stappen vooruit en een stap achteruit. Je komt iets tegen en dat moet je eerst oplossen voordat je verder kan. Dat is ook schakelen voor de Provincie. Daarom moet je er ook geen tijdslijn aanhangen. Dingen gaan nu eenmaal anders dan gepland."

Ze haalt het beruchte stikstofkaartje van het Rijk aan. "De provincie Gelderland heeft altijd vastgehouden aan haar eigen aanpak en is aan de slag gegaan met haar antwoord op de stikstofproblematiek." Ze lacht. "En nu zijn al mijn boeren piekbelaster."

Toch houden 'haar' agrariërs vast aan de ingezette koers. "Ze zijn allemaal bezig met natuurinclusieve landbouw en zetten volop in op extensivering met hun bedrijfsplannen. Als dit allemaal gerealiseerd wordt, zetten deze dertien boeren 1.000 ha landbouw grond om naar natuurinclusieve landbouw", zegt ze. "Er zou een extensiveringsregeling opgezet moeten worden in plaats van een stoppersregeling."

Toekomstbeeld

Fokkema's rol zit er binnenkort officieel op. Met het opleveren van de gebiedsofferte, loopt haar opdracht af. Daarnaast gaat ze volgend jaar officieel met pensioen. "Het is makkelijk verteld, maar de processen kosten een hoop tijd. "De boeren weten ook niet goed hoe hun toekomst eruit ziet. Wij proberen ze te helpen aan een toekomstbeeld."

Dat dat gewaardeerd wordt, merkt ze maar al te goed: "De boeren hebben nu al gezegd tegen de Provincie: als zij er niet meer is, trekken we de stekker eruit." Ze lacht: "Ik heb met hand op mijn hart moeten beloven dat ik blijf."

Colofon

Interviews: gebiedsprocessen overgangsgebieden

Opdrachtgevers

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Interprovinciaal Overleg

Wing

Marjolein van Woerkom | auteur
Bernike van Werven | desk study
Simone Mink | ontwerp en vormgeving rapport
Liesa van de Wolde | kaartmateriaal

Oktober 2023

Gebiedsprocessen overgangsgebieden

Interviews